

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.29>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХОДІВ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Лейба М.О.,

*аспірант кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0006-3515-6920,
e-mail: maxymleyba@gmail.com*

Лейба М.О. Проблеми правового забезпечення заходів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення.

Статтю присвячено актуальним питанням забезпечення заходів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення. У статті зазначається, що протягом останніх років відбувається подальше погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення. Підкреслюється, що посилення кризових явищ щодо сучасного стану земель значною мірою пов'язане з проведенням бойових дій на території країни.

Проаналізовано нові види деградації ґрунтів, які набули поширення внаслідок російської військової агресії.

У статті акцентовано увагу на тому, що землі сільськогосподарського призначення зазнають найбільшої деградації порівняно з іншими категоріями земель.

Встановлено, що існують попередні й основні правові заходи відновлення земель. Обґрунтовано, що до складу попередніх заходів відновлення земель належать: внесення мінеральних добрив, біодобрив; промивання засолених ґрунтів, їх зрошення; висаджування дерев, висівання трав'янистих рослин. Приділено увагу впровадженню сівозміни – важливому заходу відновлення земель сільськогосподарського призначення. Розглядаються обов'язки власників і користувачів земельних ділянок у царині відновлення земель.

За результатами проведеного аналізу законодавства доведено, що основними організаційно-правовими заходами відновлення земель сільськогосподарського призначення є наступні: рекультивация порушених земель, консервація деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, меліорація земель з порушеним водним режимом. Констатовано, що здійснення зазначених вище заходів отримало належне правове забезпечення.

Висвітлено міркування, що на сьогоднішній день відбувається впровадження заходів відновлення земель, проведення яких не отримало належного правового забезпечення. Розглядаються особливості впровадження біоремедіації (поділяється на два різновиди: біостимуляцію та біоаугментацію), фіторемедіації, яка заснована на використанні властивостей певних видів рослин, детоксикації забруднених земель.

Зроблено пропозиції щодо вдосконалення земельного законодавства шляхом законодавчого закріплення таких заходів відновлення земель, як біоремедіація, фіторемедіація, детоксикація земель та екологічних вимог до їх проведення.

Ключові слова: відновлення, заходи, землі, рекультивация, консервація, меліорація, біоремедіація, фіторемедіація, детоксикація.

Leiba M.O. Problems of legal support of measures for restoration of agricultural land.

The article is devoted to topical issues of ensuring measures for restoration of agricultural land. The article notes that in recent years there has been a further deterioration in the quality of agricultural land. It is emphasized that the aggravation of the crisis phenomena regarding the current state of land is largely due to the hostilities in the country.

The article analyses new types of soil degradation that have become widespread as a result of Russian military aggression.

The article focuses on the fact that agricultural land is subject to the greatest degradation compared to other categories of land.

It is established that there are preliminary and basic legal measures for land restoration. It is substantiated that preliminary land restoration measures include: application of mineral fertilisers, bio-fertilisers; washing of saline soils, their irrigation; planting of trees, sowing of herbaceous plants. Attention is paid to the introduction of crop rotation, which is an important measure for restoring agricultural land. The article also examines the responsibilities of land owners and users in the field of land restoration.

Based on the results of the analysis of legislation, it is proved that the main organisational and legal measures for the restoration of agricultural land are as follows: reclamation of disturbed lands, conservation of degraded, low-productive and technogenically polluted lands, and land reclamation of lands with disturbed water regime. It is stated that the implementation of the above measures has received proper legal support.

The author highlights the considerations that today land restoration measures are being implemented, which have not received proper legal support. The author examines the peculiarities of implementation of bioremediation (divided into two types: biostimulation and bioaugmentation), phytoremediation based on the use of properties of certain plant species, and detoxification of contaminated land.

The author makes proposals for improving land legislation by legislating such land restoration measures as bioremediation, phytoremediation, land detoxification and environmental requirements for their implementation.

Key words: restoration, measures, land, reclamation, conservation, land reclamation, bioremediation, phytoremediation, detoxification.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день відбувається подальше погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, значних масштабів набувають процеси деградації, знижуються запаси поживних речовин. Продовжується подальше зменшення площі орних земель, що негативно впливає на землезабезпеченість громадян. Протягом останніх років на більшій частині території країни спостерігається посилення й інших небезпечних процесів, як-от: водна ерозія, підкислення ґрунтів, засолення й осолонцювання тощо. При цьому, саме землі сільськогосподарського призначення зазнають найбільшої деградації порівняно з іншими категоріями земель. Доцільно акцентувати увагу й на негативному впливі кліматичних змін та несприятливих погодних умов, що викликають загострення кризових явищ щодо стану земель та ґрунтів. В умовах вказаних вище негативних процесів особливої актуальності набувають питання правового забезпечення заходів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання правового забезпечення відновлення земель все частіше постає у науковому дискурсі. Аналіз досліджень свідчить про поглиблений науковий інтерес до поставленої проблеми, яка розглядалася у роботах таких представників земельно-правової науки, як Н.С. Гавриш [1], П.Ф. Кулинич [2], Т.В. Лісова [3–5], С.В. Шарапова [6] та ін. Водночас очевидно, що у вітчизняній науковій думці бракує праць щодо аналізу сучасних проблем у царині правового забезпечення заходів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення.

Метою статті є виявлення та аналіз сучасних проблем у царині правового забезпечення заходів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається у наукових працях, існують попередні й основні правові заходи відновлення земель [4, с. 156]. Так, у Земельному кодексі України зазначаються обов'язки власників і користувачів земельних ділянок зберігати корисні властивості землі, за свій рахунок приводити земельні ділянки в попередній стан у разі незаконної зміни їх рельєфу, за винятком незаконної зміни рельєфу не власниками земельних ділянок (статті 91, 96) [7]. Зокрема, як власниками, так і користувачами земельних ділянок вносяться різні мінеральні добрива, а також біодобрива, які значно підвищують дію мінеральних добрив, а при органічному виробництві є їм повною альтернативою. До попередніх заходів відновлення належить також промивання ґрунтів у разі їх засолення, зрошення (за допомогою насосу або зрошувального каналу), дощування останніх, а також висаджування дерев, висівання трав'янистих рослин. Важливим заходом віднов-

лення земель сільськогосподарського призначення є дотримання сівозміни. Завдяки впровадженню сівозміни забезпечується відновлення та збереження родючості ґрунтів. Як слушно зазначає П.Ф. Кулинич, сівозміни властива багатоаспектна правова природа, а її застосування є не лише землеохоронним, землевідновлювальним, а й агробізнесовим заходом, спрямованим на забезпечення вирощування сільськогосподарських культур відповідно до кон'юнктури аграрного ринку [2, с. 167].

Рекультивация порушених земель, консервація деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, меліорація земель з порушеним водним режимом є основними організаційно-правовими заходами відновлення земель сільськогосподарського призначення. Впровадження вище зазначених заходів потребує розробки проєктної документації, технічних засобів та спеціальних знань. Слід підкреслити, що здійснення вказаних заходів отримало належне правове забезпечення.

Виходячи зі змісту ст. 166 Земельного кодексу України, об'єктом рекультивации виступають порушені землі. Останні, згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. № 962-IV, є такими, які в результаті антропогенної діяльності людини або через дію природних явищ втратили господарську та екологічну цінність, що є наслідком порушення ґрунтового покриву [8]. Таким чином, ідеться про землі, структура рельєфу яких, екологічний стан ґрунтів і материнських порід, а також гідрологічний режим внаслідок гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт зазнали змін та підлягають рекультивации.

Відповідно до законодавчого визначення, рекультивация порушених земель становить собою комплекс як організаційних, технічних, так і біотехнологічних заходів, які спрямовані на відновлення ґрунтового покриву, а отже, на поліпшення стану та продуктивності порушених земель.

Виходячи з наведеного вище, доцільно підтримати точку зору С.В. Шарапової щодо комплексу організаційних та технічних заходів, які впроваджуються при рекультивации порушених земель. Як переконливо зазначає науковиця, заходи, що здійснюються при рекультивации земель, спрямовані на поліпшення як їх продуктивності, так і екологічної, господарської цінності та подальше повне відновлення якісного стану навколишнього природного середовища (екосистеми) [6, с. 127].

Рекультивации підлягають порушені землі як сільськогосподарського так і несільськогосподарського призначення, які втратили господарську та екологічну цінність. Зазначений захід відновлення має бути застосований як стосовно сільськогосподарських, так і несільськогосподарських угідь сільськогосподарського призначення, адже будь-які з них можуть зазнати порушення ґрунтового покриву через антропогенну діяльність або вплив природних явищ. Проте мета рекультивацийних заходів є різною. Акцентуємо увагу, що земельному законодавству бракує норми щодо обов'язкового проведення рекультивации щодо порушених земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Правова норма ст. 166 Земельного кодексу має загальний характер і стосується земель усіх категорій. Проте виходячи з того, що саме землі сільськогосподарського призначення є основним національним багатством, отже, потребують особливо дбайливого ставлення, земельне законодавство доцільно доповнити окремою нормою щодо обов'язкового проведення рекультивации на землях вказаної категорії.

Підкреслимо, що об'єктом консервації виступають сільськогосподарські угіддя з порушеною внаслідок землетрусу, карстоутворення, зсувів, повеней тощо поверхнею, а також з ґрунтами, які є еродованими, перезволоженими, забрудненими хімічними речовинами, з підвищеною кислотністю або засоленістю. Крім того, консервації підлягають і малопродуктивні сільськогосподарські угіддя, господарське використання яких є економічно неефективним через їх низьку родючість, що обумовлене їх негативними властивостями. Слід наголосити, що впровадження консервації земель призводить до трансформації сільськогосподарських угідь у несільськогосподарські на час її проведення, що впливає зі змісту ч. 2 ст. 22 Земельного кодексу.

Катастрофічних пошкоджень, масштабної руйнації землі сільськогосподарського призначення зазнали за час проведення бойових дій на території України. Отже, сьогодні постала необхідність проведення консервації не лише деградованих та малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення, але й вилученню із сільськогосподарського обігу і техногенно забруднених земель.

Правові приписи щодо консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель містяться в Земельному кодексі України (ст. 172) й законі України «Про охорону зе-

мель» (ст. 51). Крім того, постановою Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 35 було затверджено Порядок консервації земель, який визначає організаційні засади щодо консервації зазначених вище земельних ділянок [9]. Відповідно до ч. 1 ст. 172 Земельного кодексу України консервація земель здійснюється шляхом припинення чи обмеження господарського використання на визначений термін і залуження, заліснення або ренатуралізації. Як і проведення рекультивативної порушених земель, впровадження консервації є неможливим без розроблення робочого проєкту землеустрою.

Акцентуємо увагу, що в умовах низької родючості ґрунтів, їх засолення, дефіциту вологозабезпечення, зниження рівня ґрунтових вод, надлишкової ґрунтової кислотності важливого значення набуває їх меліорація. Адже відновлення земель сільськогосподарського призначення шляхом застосування меліоративних заходів спрямоване не лише на забезпечення продовольчої безпеки, але й сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в цілому. Доцільно підтримати точку зору Т.В. Лісової, яка підкреслює, що в Україні, як аграрній країні, значний вплив на землеробство спричиняє не лише рівень господарювання, а й природно-кліматичні умови, які, на жаль, протягом останніх років є несприятливими. Зокрема, спостерігається підвищення температури, що викликає зміщення ґрунтово-кліматичних зон, що впливає на обрання та проведення тих чи інших заходів відновлення земель [3, с. 106].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р. № 1389-ХІV меліорація становить собою комплекс гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних, а також інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь [10].

Залежно від меліоративних заходів, визначених зазначеним вище Законом, передбачено проведення хімічної, гідротехнічної, культуртехнічної, агротехнічної й агролісотехнічної меліорації. Під час розроблення проєктів меліорації земель обов'язково має застосовуватися комплексний підхід до здійснення меліоративних заходів. Отже, меліорація є важливим дієвим заходом відновлення й поліпшення земель, проте при здійсненні її заходів повинно обов'язково бути забезпечене збереження природних екосистем. Сам же цей захід відновлення земель повинен провадитися з дотриманням вимог екологічної безпеки.

На сьогоднішній день відбувається впровадження заходів відновлення земель, проведення яких не отримало належного правового забезпечення. Насамперед ідеться про такий захід відновлення, як біоремедіація, яка поділяється на два різновиди: біостимуляцію та біоаугментацію. Проведення зазначеного вище заходу потребує застосування мікробних препаратів, пробіотиків тощо.

Важливим заходом відновлення земель є й фіторемедіація забруднених земель, яка являє собою певну систему заходів, які засновані на використанні властивостей певних видів рослин (їх метаболічного потенціалу), як-от: міскантус гігантський, ярутка синювата, амарант, сурінка тощо. При цьому, рослини у даному випадку повинні бути стійкими до високої концентрації забруднюючих речовин у ґрунтах, здатними поглинати та акумулювати одночасно кілька металів у високих концентраціях. Крім того, рослини повинні володіти швидкістю росту і можливістю розвивати надземну біомасу, мати глибоко розвинену кореневу систему. Відповідно до проведених дослідів, найбільш високу врожайність на забруднених кадмієм чорноземах проявили соняшник, кукурудза, горох, редька олійна [11, с. 39-40].

В умовах поширення забруднення земель, зростання токсичності ґрунтів, зокрема через вміст металів, важливого значення набуває такий захід відновлення, як детоксикація. Проведення зазначеного заходу спрямоване на створення у забруднених ґрунтах умов, які сприяють послабленню або усуненню дії токсичних речовин, а також їх самоочищенню (їдеться про промивку ґрунтів з використанням спеціальних речовин, що підвищують розчинність сполук важких металів; внесення адсорбентів органічної та мінеральної природи (активованого вугілля, сапропелю, цеолітів тощо). При цьому, залежно від рівня техногенного забруднення ґрунтів способи детоксикації ґрунту поділяють на фізичні, хімічні та біологічні. Так, у разі толерантного рівня забруднення ґрунту рекомендується здійснювати фізичні вимивання важких металів водою за межі кореневої частини шару. Якщо встановлено небезпечний рівень, то застосовувати хімічні детоксиканти (карбонат калію, бентоніт тощо) [11, с. 22-23].

Внаслідок російської військової агресії набувають поширення нові види деградації ґрунтів. Серйозну загрозу становить механічна деградація ґрунтів, що утворюється через вирви від ракет,

снарядів та мін, розміщення фортифікаційних споруд. Через проїзд військової техніки пошкоджується структура ґрунту, відбувається його ущільнення, що обмежує можливість рослин насичуватися поживними речовинами з ґрунту. Хімічна деградація ґрунтів знаходить свій прояв у забрудненні останніх токсичними хімічними елементами, що залишаються після проїзду військової техніки, детонації снарядів та ракет. При фізичній деградації ґрунтів спостерігається ущільнення, деструктуризація ґрунту, порушення його температурного режиму [12, с. 69-70]. Процес відновлення сільськогосподарських земель може тривати десятиліття. Тому вельми важливим є питання обрання дієвих та ефективних заходів відновлення цих забруднених та порушених земель.

При обранні заходів відновлення земель сільськогосподарського призначення важливим є врахування неоднорідності ґрунтового покриву, а також ступеня деградації ґрунтів. Особливої уваги потребує відновлення земель деокупованих територій насамперед через масштабне їх замінування та інші негативні явища, які набули стрімкого поширення за час окупації.

Висновки. Питання забезпечення відновлення земель сільськогосподарського призначення набувають особливої актуальності в умовах погіршення їх якісного стану, поширення процесів деградації. Важливим на сьогодні є вдосконалення чинного законодавства у сфері забезпечення впровадження заходів щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, такі заходи як біоремедіація, фіторемедіація, детоксикація земель повинні знайти закріплення у земельному законодавстві. Крім того, у законодавстві необхідно встановити екологічні вимоги до проведення вказаних заходів відновлення земель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гавриш Н.С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: моногр. Одеса: Юрид. літ., 2016. 396 с.
2. Кулинич П.Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: моногр. Київ: Норма права, 2021. 308 с.
3. Лісова Т.В. Меліорація земель як захід їх відновлення: сучасні проблеми правового забезпечення. *Право і суспільство*. 2022. № 1. С. 104–111.
4. Лісова Т.В. Особливості відновлення земель в сучасних умовах правового регулювання. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8–10 вересня 2017 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», 2017. С. 155–157.
5. Лісова Т.В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: моногр. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.
6. Шарапова С.В. Рекультивация як форма відновлення якісного стану й підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 123–128.
7. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 46. Ст. 2038.
8. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
9. Про затвердження Порядку консервації земель: постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.2022 р. № 35. *Офіц. вісн. України*. 2022. № 10. Ст. 532.
10. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-XIV. *Офіц. вісн. України*. 2000. № 6. Ст. 200.
11. Балюк С.А., Воротинцева Л.І., Ладних В.Я. Заходи з детоксикації забруднених ґрунтів та зменшення транслокації важких металів в сільськогосподарські культури: рекомендації. Харків: ТОВ «Смугаста типографія», 2014. 56 с.
12. Кващук О.В. Вивчення впливу російської військової агресії на довкілля України. Сучасний стан ґрунтового покриву України в умовах збройної агресії російської федерації: збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 жовт. 2022 р.). Харків: ННЦ «ІА ім. О.Н. Соколовського», 2022. С. 69–71.